

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.

Ефективна економіка. 2024. № 1.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.1.70>

УДК 316.3

О. В. Євтушевська,

к. е. н., доцент, доцент кафедри міжнародної економіки,

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, м. Київ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4935-5473>

Є. В. Беляк,

к. т. н., старший науковий співробітник відділу оптичних носіїв інформації,

Інститут проблем реєстрації інформації НАН України, м. Київ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9045-0782>

Ю. А. Годун,

здобувач вищої освіти за спеціальністю «Економіка міста. Урбаністика»,

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, м. Київ

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-9802-8534>

ВИНИКНЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ УТОПІЙ ТА НАСЛІДКИ ЇХ ВТІЛЕННЯ

О. Yevtushevska,

PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of International Economy, Borys Grinchenko Metropolitan Kyiv University

Ie. Beliak,

PhD in Technical Sciences, Institute for Information Recording of the National Academy of Sciences of Ukraine

Yu. Hodun,

Applicant of higher education specialty “Urban economy. Urban studies”, Borys Grinchenko Metropolitan Kyiv University

SOCIAL UTOPIAS AND RESULTS OF ITS IMPLEMENTATION

Висвітлено основні особливості соціальних утопій. До основних характеристик утопічних концепцій можна віднести поділ суспільства на класи, заперечення приватної форми власності, жорстку регламентацію особистого життя людей, примусовий характер праці, нівелювання або зменшення ролі грошей, розподіл суспільного продукту відповідно до потреб кожного, ідеалізацію фізичної праці тощо. При цьому деякі утопісти виділяли продуктивні та непродуктивні суспільні групи. Виокремлено основні причини руйнівних наслідків втілення утопічних концепцій в життя. До них належать неврахування недосконалості людської природи, зведення складності суспільних відносин до спрощених моделей поведінки, деструктивність особистості організаторів соціальних експериментів, ігнорування наявності конкурентних систем, ідеалізація окремих видів праці, нерозуміння складності процесу розподілу суспільного продукту тощо. Розглянуто спроби втілення утопічних ідей на прикладі ходжаїзму та режиму червоних кхмерів. Дані концепції з різних причин були нереалістичними та призвели до трагічних наслідків. Режим червоних кхмерів намагався втілити найхимерніші утопічні ідеї в життя, надихаючись працями окремих мислителів-утопістів. Спроби реалізувати нереалістичні концепції не обмежуються перерахованими прикладами. Загалом, ХХ століття стало періодом соціальних експериментів, частково спровокованих утопічним соціалізмом. Попри всі ризики та негативні ознаки соціальних утопій навряд чи можна назвати їх виключно негативним явищем. Окремі утопічні концепції послуговували підґрунтям для розвитку профспілкового руху, посилення ролі кооперації, удосконалення трудового законодавства.

Main features of social utopias are lightened. Utopias are usually characterized by social division into different classes, criticism of private property, strict control of personal and family life, obligatory labor, diminishing the role of money or even its eradication, division of social product according to everyone needs, idealization of physical labor. Some utopians distinguished productive and non-productive

classes. This idea can be extremely dangerous, it creates conditions for disparity, persecution and in extreme cases even to extermination of unwanted. Studying social utopias of the past we understand a roots of sinister social experiments, which have been conducted in XX century. Main reasons of negative and even tragic results of utopian ideas implementation are ignoring of human imperfection, perception of society as a simplified model of behavior, destructive personalities of a social experiments organizers, ignoring of competitive, alternative systems, idealization of some kinds of labor, lack of understanding of the complexities of social product division. Some utopian ideas are not only unrealistic, but unacceptable, especially those that concern personal and family life. Attempts of social utopias implementation on examples of hoxhaism and red Khmers are lightened. Of course, it is not all historical examples. Some regimes realized utopian ideas in part, some of them create its own strange theories. To our mind, red Khmers was one of the most brutal and absurd regimes, which was inspired by utopian socialism and its own preposterous conceptions. Such regimes usually are result of long economic crisis, civil war, weakness and corruption of ruling regime. New leaders with their own unrealistic and sometimes dangerous ideas become popular under difficult economic and social circumstances. Utopian conceptions in past appeared as critic of social order imperfection. Shortcomings of social systems, which were living environment for social utopists, lead to fair criticism. However, some of the “cure”, proposed by thinkers, were worse than “illness”. At the same time, some social utopias can hardly be called a totally negative experience. Some of utopian ideas were realistic to some extent. It is believed that utopian socialism became the basis of trade union move, development of cooperation and improvement of labor legislation.

Ключові слова: соціальні утопії, ходжаїзм, червоні кхмери, утопізм, сенсимонізм.

Keywords: social utopias, hoxhaism, red Khmers, utopianism, saint-simonianism.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Прагнення створити ідеальне, еталонне суспільство переслідує людство протягом тисячоліть. Видатні філософи минулого пропонували концепції взірцевих суспільств, пропонуючи інструменти для більш досконалої взаємодії суспільних груп. Особливо динамічне поширення ідей соціального утопізму спостерігається у XV-XIX століттях. У цей період з'являються твори, де описано ідеальний, на думку авторів, устрій. Проте аналізуючи твори Т. Мора, Т. Кампанелли, К. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена, Ж. Руссо та інших виникають питання не лише щодо досяжності, але й щодо безпечності деяких їхніх ідей. Окремі утопічні концепції, швидше, викликають занепокоєння, ніж захоплення. Існує різниця між прагненням удосконалити деякі аспекти суспільного життя та бажанням створити ідеальне, взірцеве суспільство, при цьому радикально змінивши суспільні підвалини. Основне питання, на яке варто відповісти у даному дослідженні, полягає у тому, чому деякі утопічні концепції перетворюються на антиутопії при намаганні їх реалізувати. У статті розглянемо спроби втілити в життя утопічні погляди, які свого часу призвели до надзвичайно негативних наслідків для окремих країн.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Дослідженням соціальних утопій, їх особливостей та видів займаються такі науковці: Гражевська Н.І., Клешня Г.М., Суходуб Т.Д., Фуркало В.І., Петрушенко О.П., Гожик О.І., Жадан Л.В., Сабат Г.П. та інші. Проблемою сутності утопії та її особливостями також цікавилася Леся Українка, яка у 1906 році видала статтю під назвою «Утопія в белетристиці». Виникнення соціальних утопій вимагає більш детального дослідження з огляду на дуже негативні наслідки від спроб їх реалізації у минулому столітті.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є дослідження появи та втілення соціальних утопій для виявлення причин руйнівних наслідків реалізації утопічних концепцій. *Завданнями статті* є висвітлення особливостей соціальних утопій,

дослідження спроб реалізації утопічних концепцій, виявлення основних причин перетворення соціальних утопій на антиутопію.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Поширення утопічних концепцій у період з XV-го по XIX-те століття стало одним із наслідків посилення секуляризації суспільства. Фактично частина тогочасних утопій мала псевдо релігійне коріння. На думку Фуркала В.І., «серед ознак, що зближують утопію і релігію, можна виділити надію, яка, як у першому, так і в другому варіанті відсилає людину до кращого, позбавленого несправедливості майбутнього» [1, с.161]. Деякі мислителі-утопісти просто спотворювали християнські принципи. Прагнення створити суспільство загального благоденства уже тут і зараз призводило до появи подекуди відверто сумнівних концепцій. Ранні та більш пізні соціальні утопії мають ряд схожих ознак, зокрема більшість авторів-утопістів виступали проти приватної власності, просували ідею примусової праці, недооцінювали або взагалі заперечували необхідність грошового обігу тощо. Так, наприклад, Томас Мор вважав приватну власність руйнівною формою суспільних взаємин, яка підлягає цілковитому знищенню. На думку утопіста, фізична праця повинна бути обов'язковою для усіх, окрім учених і тих, хто тимчасово виконує громадські обов'язки. Мор навіть пропонував запровадити рабство та переймався великою кількістю зайвих, на його думку, людей. Суспільний продукт, згідно з його концепцією, створюється колективно, його збирають у спеціальних приміщеннях, а звідти кожен може взяти собі певну кількість благ відповідно до потреб. Деякі з перерахованих положень у дещо видозміненому вигляді намагалися втілити в життя комуністи та маоїсти, ігноруючи при цьому особисту зацікавленість людей і отримуючи як результат низьку продуктивність праці. На практиці викорінення приватної власності призводило до зниження якості продукції, що вироблялася, небажанні працювати у колективних господарствах, низькій мотивації професійного саморозвитку тощо. Ще більш сумнівними є деякі положення соціальної утопії Томазо Кампанелли, який, як і його попередник, заперечував приватну власність та

закликав упроваджувати примусову загально обов'язкову працю. Останнє було реалізовано на практиці деякими режимами минулого. Кампанелла визнавав природну схильність людини до певного виду праці, проте землеробство, тваринництво та військова служба були обов'язковими для усіх мешканців його химерного міста Сонця. Утопіст наївно вірив, що всі люди будуть цілком задоволені своєю діяльністю, оскільки вона відповідає їхнім схильностям. У взірцевій державі Кампанелли суспільний продукт також створюється усіма, а потім розподіляється державою між членами суспільства. Гроші потрібні мешканцям утопії лише для торгівлі з іншими народами, всередині системи вони не функціонують. Проте, очевидно, найбільш неприйнятними були утопічні ідеї Кампанелли, які стосувалися сімейного та особистого життя. Мислитель взагалі відмовляв людині у праві на будь-які особисті кордони. Діти належали всьому суспільству, а держава мала право виховувати їх відповідно до своїх потреб. Нуклеарної сім'ї як такої не передбачалося. Люди повинні були жити у спільних приміщеннях та харчуватися у просторих їдальнях. На жаль, ці зловісні ідеї не залишилися лише на папері. У ХХ-му столітті їх частково реалізував режим червоних кхмерів. Цікаво, що вище згадані мислителі взагалі ігнорували проблеми особистої зацікавленості робітників у результатах праці, суб'єктивне сприйняття справедливості при поділі суспільного продукту, потребу людей в особистих кордонах.

Поштовхом для подальшого розвитку утопічних концепцій стало становлення капіталістичного устрою з усіма його суперечностями та недоліками. Докорінна зміна економічного та правового ладу, виникнення антагонізму між новими класами, недосконалість або й відсутність трудового законодавства сприяли виправданій критиці системи. На цьому ґрунті з'являються нові утопічні ідеї, частину з яких намагатимуться реалізувати вже в ХХ-му столітті. Як правило, це призводитиме до негативних або й трагічних результатів. Серед яскравих мислителів-утопістів того періоду можна виокремити Роберта Оуена, який, на відміну від деяких своїх попередників, мав практичний досвід економічної діяльності та свого часу був успішним підприємцем. Охоплений ідеями побудови взірцевого суспільства, Оуен

організовував комуни, які жили за встановленими ним гармонійними, на його думку, правилами. Треба зазначити, що спочатку підприємець-філантроп займався покращенням життя робітників своїх фабрик, таким чином заклавши підвалини соціального підприємництва. Оуен організовував безкоштовні школи, лікарні, бібліотеки, а також скоротив тривалість робочого дня. Проте у певний момент цього здалося мало, і підприємець перейшов до створення комун, заснованих на принципах виробничих спілок, які характеризувалися спільністю майна та трудової діяльності. Оуен писав про те, що спільна власність має витіснити приватну. На його думку, колективна власність приведе до виникнення надлишкового продукту, і тоді усім стане зрозуміло, наскільки вона ефективна. Ідеальні колонії Оуена проіснували недовго, залишивши їх організатора у бідності та розчаруванні. Фактично своєю діяльністю філантроп довів відомий вислів про те, що «найкраще – ворог хорошого».

Для більшості соціальних утопій характерний поділ суспільства на окремі групи. Причому деякі з цих груп, на думку окремих авторів-утопістів, є корисними та потрібними, а інші марними, а інколи й ворожими. Зокрема А. Сен-Сімон поділяв суспільство на два класи: промисловців і паразитів. До останніх він відносив у тому числі чиновників і військових. Ш. Фур'є, своєю чергою, зараховував до соціальних паразитів дітей, жінок, чиновників, частину промисловців, торговців, безробітних та інших. Разом із цими сумнівними ідеями Фур'є пропонував і більш реалістичні концепції, зокрема створення асоціацій на основі спільного капіталу та праці. Розподіл доходів у таких об'єднаннях відбувався на основі внесків учасників. Така форма взаємодії дещо нагадує акціонерне товариство. Загалом, у період виникнення капіталістичних відносин з'являється ряд утопічних концепцій, спрямованих на нівелювання ролі капіталовласників та приватної власності загалом. Частина з них передбачала мирний, ненасильницький перехід до нового взірцевого устрою. Разом із тим для соціальних утопій характерне декларування необхідності радикальних, всеосяжних змін наявних соціальних підвалів. Тобто, на думку деяких утопістів, необхідно зруйнувати старе, причому інколи доценту, а потім

збудувати на його уламках нове. Хоча, як зазначалося вище, не всі автори утопій були революціонерами. Деякі, навпаки, підкреслювали негативні наслідки революцій та їх недієвість. Варто зазначити, що окремі ідеї, описані утопістами, є більш реалістичними. Тому навряд чи можна говорити про винятково негативний вплив утопічних концепцій на соціально-економічний розвиток людства. Деякі ідеї утопістів, зокрема це стосується соціалістичних утопічних учень, сприяли розвитку трудового законодавства, посиленню профспілкового руху, а також розвитку кооперації. Автори-утопісти часто критикували наявний соціальний устрій цілком виправдано, виявляючи та намагаючись виправити суспільні недоліки. Проте засоби, запропоновані ними, часто були нежиттєздатними, а інколи й небезпечними. За словами Клешні Г.М., «соціологічна історія утопії починається з XVII століття, коли поруч із розповідями про подорожі в ідеальні суспільства з'явилися трактати, що серйозно обґрунтовують можливість і необхідність влаштування таких суспільств» [2, с. 43]. Соціально-економічна ситуація у тогочасній Європі була непростюю. Війни, епідемії, голод та інші проблеми супроводжували окремі країни. Все це поєднувалося із руйнуванням феодального устрою та невизначеністю. В таких умовах поява утопічних концепцій є зрозумілою.

Основними причинами виникнення соціальних утопій були недоліки наявного соціального устрою, прагнення зробити суспільство гармонійним для всіх, а також можливість реалізувати власні ідеї та бачення. В основні соціальних утопій може лежати не лише прагнення зробити людей щасливими, а й можливість автора отримати визнання. На думку Суходуб Т.Д., «утопічне мислення обов'язково орієнтоване на збереження картини життя, ніби закликаючи уявити, яким би гарним життя могло б бути, якби реалізувалися ті чи інші варіанти окреслених в утопічних планах змін» [3, с. 80]. Здавалось би, наміри авторів-утопістів були передусім позитивними, проте разом з тим виникає питання, чому намагання втілити деякі утопічні концепції в життя у минулому столітті призвели до настільки руйнівних наслідків. На нашу думку, існує кілька основних причин перетворення утопічних концепцій на антиутопію. По-перше, це деструктивна особистість організатора чи

організаторів утопічного устрою (при цьому самі автори, швидше за все, не вважали свою діяльність нереалістичною). По-друге, неврахування недосконалості людської природи. Деякі утопісти залишали цю надзвичайно важливу проблему поза увагою. Інші вважали, що можна змусити людей до правильної поведінки. Останнє є справедливим, але лише до певної міри. Перетворити суспільство на повністю керовану модель майже ніколи не вдається, і навряд чи такий устрій можна назвати гармонійним. По-третє, утопісти часто ігнорували проблему зовнішніх чинників, таких як складність створення та добування благ і наявність систем-конкурентів. Деякі утопісти, наприклад Ш. Фур'є, сприймали суспільство як математичну модель, елементи якої підпорядковуються суворому, непорушному порядку. Такий підхід є сумнівним з огляду на багатогранність та суперечливість людської поведінки.

XX-те століття можна вважати періодом спроб втілити утопічні ідеї та часом проведення соціальних експериментів. Останні обійшлися людству дуже дорого. Однією з таких соціальної утопій був, на нашу думку, ходжаїзм. Модель, реалізована в Албанії у 60-70 рр. XX-го століття. Існувала ця система, з історичної точки зору, недовго, як і інші утопічні моделі. При цьому її намагалися реалізувати і в деяких інших країнах. Основними особливостями ходжаїзму був розподіл і протиставлення класів, опертя на селян, несприйняття науково-технічного прогресу (хоча воно не було всеосяжним, як в деяких інших системах). Проте вказані ознаки не були унікальними для того періоду. Існували й інші системи, які характеризувалися схожими якостями. Те, що робило ходжаїзм дійсно утопічним – це спроба створення автаркії, тобто опертя країни винятково на власні сили. Енвер Ходжа намагався реалізувати цей принцип у певний період свого правління, але зробити цього повною мірою не вдалося. Засновник ходжаїзму в певний момент перейшов в опозицію до інших, колись дружніх країн, протестуючи проти ревізіонізму та відходу від ортодоксальних комуністичних принципів. Підтримувати економіку в умовах навіть часткової закритості від світу було складним завданням. Взірцеве суспільство Енвера Ходжі навряд чи можна назвати гармонійним. Ходжаїзм, як зазначалося вище, виявився нежиттєздатним і фактично зник після смерті свого

натхненника (хоча все ж були спроби втілити його в деяких країнах). Утопічна концепція, яку вдалося реалізувати лише частково, певний період трималася на примусі та, можливо, ентузіазмі частини суспільства.

Деякі авторитарні правителі намагалися реалізовувати утопічні ідеї в період свого правління. Проте чи не найстрашніша спроба втілити соціальну утопію у життя була здійснена у Камбоджі в 70-ті рр. ХХ-го століття у період правління червоних кхмерів. Утопічна концепція полпотівців (рух названий на честь одного з основних організаторів режиму червоних кхмерів – Пол Пота) була однією з найхимерніших та антигуманних і перетворилася на страшний соціальний експеримент. Переважна більшість дослідників оцінює полпотівський режим як надзвичайно жорстокий та руйнівний, але варто зазначити, що є ті, хто вважає, що масштаби їхніх злочинів перебільшені. Втім, більшість публікацій свідчить про серйозні злочиння та абсурдні ідеї натхненників руху червоних кхмерів. Для полпотівської утопії, як і для деяких інших, був характерний поділ суспільства на корисні та шкідливі класи, останні підлягали або перевихованню, або знищенню. Майже повне заперечення науково-технічного прогресу (принаймні для населення. Самі організатори, судячи з нечисленних хронік, користувалися деякими його досягненнями), нівелювання грошового обігу, жорсткий антиурбанізм (який втілювався у частковому знищенні міського життя), руйнування банківської системи, обмеження освітніх і медичних послуг, жорстка регламентація особистого життя людей тощо. За словами Біденка А.І., «в Камбоджі було оголошено нульовий рік, що означало повне відкидання минулого в масштабах цілого суспільства, відмову від усіх культурних та економічних здобутків людства» [4, с. 654]. Полпотівці ніби вирішили повернути час назад, зруйнувавши попередній суспільний устрій. При цьому і сьогодні в інтернеті можна зустріти схвальні відгуки на адресу червоних кхмерів та ідеологів цього руху.

Даний режим, швидше за все, можна вважати наслідком тривалої економічної кризи, громадянської війни, нестачі ресурсів, корумпованості та слабкості попередніх урядів. Полпотівська утопія передбачала перетворення

країни на велике аграрне виробництво, де робітники (причому це були як селяни, так і містяни, яких зганяли на польові роботи) працювали приблизно по 12-14 годин на день. Режим червоних кхмерів тримався на примусі та репресіях. Як зазначають Гон М.М. та Івчик Н.С., «прикметною рисою полпотівського режиму став антиурбанізм» [5, с. 101]. Фактично червоні кхмери здійснювали примусове переселення містян до сільської місцевості, причому часто це перетворювалося на тривалі піші переходи, які переживали далеко не всі. Таке тотальне заперечення науково-технічного прогресу, поділ суспільства на користі та шкідливі групи і знищення останніх робить полпотівський режим одним із найжорстокіших і найхімерніших. Разом із тим є ті, хто дотримується альтернативної точки зору. Історія свідчить, що навіть найстрашніші режими минулого часто мають своїх прихильників. Як і інші утопічні системи, режим червоних кхмерів проіснував недовго, проте, цілком можливо, що його наслідки дотепер даються взнаки.

Вище наведені приклади демонструють страхітливе втілення соціальних утопій. ХХ-те століття стало полігоном для випробування недосяжних ідей та жорстоких соціальних експериментів. Цілком слушну думку висловлює Петрушенко О.П. про намагання реалізувати утопічні ідеї: «саме у таких підходах до утопій не лише деформується реальне життя, а й утопія втрачає свої якості та функції, оскільки із ментального смислового і ціннісного утворення перетворюється на прагматичну ідеологічну програму» [6, с. 211]. Історія свідчить, що мрії мислителів-утопістів подекуди перетворювалися на страхіття для цілих країн. Розвиток утопічних концепцій аж ніяк не обмежується попередніми століттями. Соціальні утопії з'являються і в наш час. Причому тепер їх поширення відбувається у тому числі через соціальні мережі.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИКИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.

Повне або часткове втілення соціальних утопій у життя може призводити до негативних або трагічних наслідків. Бездумне намагання реалізувати недосяжні ідеї на практиці веде не просто до невдач, а інколи й до загибелі значної кількості людей. Дослідження соціальних утопій та спроб їх втілення є дуже

важливим для недопущення попереднього негативного досвіду. Тим більше, що утопічні концепції виникають і в умовах сьогодення. І деякі з них також викликають певні застереження. «Ліки», які пропонували окремі утопісти, подекуди були гіршими за «хворобу». Незважаючи на небезпечність деяких соціальних утопій, навряд чи можна говорити про них, як про винятково негативне явище. Наприклад, окремі колись утопічні ідеї тепер є усталеною практикою. Будучи до певної міри відповіддю на недоліки та несправедливість поточного суспільного устрою, утопічні концепції змушували замислитися на правильності життя суспільства.

Література

1. Фуркало В.І. Утопія як форма соціальної міфології. *Культура народів Причорномор'я*. 2012. № 233. С. 160 – 163.
2. Кleshня Г.М. Соціальна утопія як сценарій майбутнього в епоху модерну. *Вісник Національного авіаційного університету*. 2016. № 2. С. 43 – 47.
3. Суходуб Т.Д. Утопізм і реалізм як типи соціально-проективного мислення у контексті культури діалогу. *Соціальні проекти в контексті пошуку відповіді на глобальні виклики* : матеріали Всеукр. круглого столу (Київ, 12 квіт. 2023 р.). Київ, 2023. С. 79 – 85.
4. Біденко А.І. Спадок режиму «червоних кхмерів» як одна з перешкод стабілізації в сучасній Камбоджі. *Молодий вчений*. 2016. № 4(31). С. 654 – 657.
5. Гон М.М., Івчик Н.С. Полпотівське «взірцеве суспільство» у дискурсі історії повсякдення. *Нова педагогічна думка*. 2021. № 4(108). С. 99 – 104.
6. Петрушенко О.П. Соціально-культурна цінність утопії. *Гілея: науковий вісник*. 2015. № 95. С. 209 – 213.

References

1. Furkalo, V.I. (2012), “Utopia as a form of social mythology”, *Kultura narodiv Prychornomoriya*, vol. 233, pp. 160 – 163.
2. Kleshnya, H.M. (2016), “Social utopia as a script of future in modern era”, *Visnuk Natsional'noho avaitsiyanoho yniversytetu*, vol. 2 pp. 43 – 47.
3. Suhodub, T.D. (2023), “Utopianism and realism as a types of social and project intellection in a context of dialog of culture”, *Sotsial'ni ptojekty u konteksti poshuku vidpovidi na hlobal'ni vyklyky. Materialy vseukrayinskoho kruhloho stolu* [Social projects in a context of searching for an answers on global challenges. Material of Pan-Ukrainian round table], Kyiv, Ukraine, pp. 79 – 85.
4. Bidenko, A.I. (2016), “Legacy of red Khmers' regime as an obstacle of stabilization in modern Cambodia”, *Molodyi vchenyi*, vol. 4 (31), pp. 654 – 657.
5. Hon, M.M. and Ivchyk, N.S. (2021), “Pol Pot's “ideal society” in the discourse of ordinariness history”, *Nova pedahohichna dumka*, vol. 4 (108), pp. 99 – 104.
6. Petrushenko, O.P. (2015), “Social and cultural validity of utopia”, *Hileya: naukovyi visnyk*, vol. 95, pp. 209 – 213.

Стаття надійшла до редакції 12.01.2024 р.